

*Л.В. Годунова
(м. Кіровоград)*

ІМПЕРСЬКИЙ ПОДАТКОВИЙ АПАРАТ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: В ПРАЦЯХ ТОГОЧАСНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Стаття присвячена проблемам висвітлення функціонування імперського фіскального апарату в Наддніпрянській Україні напередодні та в часи Першої світової війни в дослідження тогочасних науковців та практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром праць.

Ключові слова: *податковий апарат, фіскальні органи, акцизні управління, податні інспектори, казенні палати, Наддніпрянська Україна, Російська імперія, історіографія.*

Сучасний розвиток України, особливо становлення її економічної політики із різноплановими викликами протягом останнього десятиріччя, зокрема світовою економічною кризою, російською агресією на Сході України та анексією Криму, збільшенням зовнішнього та внутрішнього боргу, зростанням бюджетних видатків поряд із значним зменшенням частки ліквідного державного майна, висуває перед науковцями потребу у вивченні й осмисленні функціонування основних фінансових інститутів та фінансової політики, у тому числі їхнього історичного досвіду. Серйозні зміни у фінансовій політиці України за останні роки, зокрема прийняття Бюджетного та Податкового кодексів, реформування податкових органів та ін., стимулюють зростання суспільного інтересу до різних складових фінансової політики, перш за все, бюджетонаповнюючих, основною з яких є податкова. Активні пошуки законодавцями й економістами ефективної моделі податкової системи України все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства, тому значної ваги набувають дослідження з історії фінансів, фінансової політики та законодавства, особливо в період формування буржуазного суспільства та розвитку капіталістичних відносин.

Напередодні Першої світової війни в економіці Наддніпрянської України відбувалися процеси розвитку промисловості та виходу із затяжної депресії початку ХХ ст., протягом 1910–1914 рр. розвивалися практично всі галузі, розширювався внутрішній ринок, імперський уряд уживав ряд заходів для стабілізації державних фінансів. Одна з вагомих ролей у процесі розвитку державних фінансів, як відомо, належить органам податкового контролю, адже в 1913 р. близько 62% доходів державного бюджету Російської імперії становили саме різнопланові податкові платежі (в тому числі й 26,3% доходів від винної

монополії). Для реалізації податкової політики уряду Російської імперії на теренах України було створено ряд спеціальних імперських (урядових) та самоврядних фіскальних інститутів, а також покладено функції фіскального контролю на імперські та самоврядні владні інституції. Зупинимося детальніше на спеціальних інститутах, створених для реалізації урядової податкової політики, зокрема акцизних управлінь та податних інспекторах.

Акцизні управління, як відомо, були створені в січні 1863 р. На чиновників губернських та окружних акцизних управлінь у Наддніпрянській Україні після введення імперським урядом казенної монополії наприкінці XIX ст. покладалися завдання забезпечення стягнення непрямих податей із підакцизних товарів. Аналізуючи діяльність цих фіскальних інституцій, необхідно враховувати і той факт, що в українських губерніях продукція винокурної та цукрової галузей економіки, тобто виробництво підакцизних товарів, значно випереджали загальноімперські показники. Перша світова війна принесла й значні зміни в діяльність органів акцизного нагляду, зокрема через заборону продажу спирту та горілчаних виробів для місцевого вжитку, та збільшення акцизних ставок на всі підакцизні товари. А після окупації російськими військами Східної Галичини в 1914 р. до цього регіону направляються акцизні чиновники з українських губерній для стягнення акцизу з нафти, горілки й пива та забезпечення казенної монополії на сіль і тютюн відповідно до австро-угорського законодавства.

Інститут податних інспекторів було створено відповідно до закону від 30 квітня 1885 р. За задумом законодавця, податний інспектор був виконавчим органом казенних палат, завідував певною податною дільницею. У 1897 р. вводиться інститут помічників інспекторів, яких закріплювали за найбільш складними дільницями. Для координації діяльності податківців та пошуку найбільш раціональних шляхів реалізації їх посадових обов'язків з урахуванням регіональних особливостей, керівництвом казенних палат проводилися з'їзди податних інспекторів у губерніях. На з'їзди виносилися найважливіші питання податкової політики та економічного розвитку регіону, зокрема селянське. З початком Першої світової війни діяльність податкових інспекторів ускладнилася, на них стали покладатися не властиві їм функції з мобілізації для потреб армії автомобілів і мотоциклів приватних і юридичних осіб, членство у міському присутствію з надання допомоги родинам військовослужбовців, визначали цінність конфіскованої у австрійських і німецьких підданих автотехніки та ін. А у 1916 р., після введення державного прибуткового податку, навіть було збільшено кількість податкових дільниць і податних інспекторів.

Наукові пошуки в царині податкової політики Росії в українських землях, зокрема, проблем функціонування імперських фіскальних органів на території Наддніпрянської України напередодні та в роки Першої світової війни, змушують констатувати, що ця проблематика не знайшла достатнього висвітлення у сучасній науковій літературі. У той же час діяльність згаданих фіскальних інституцій напередодні та в часи Першої світової війни була предметом дослідження багатьох тогочасних науковців і практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і

жанром праць. Проте праці сучасників тієї епохи не були предметом спеціального історіографічного дослідження, вони лише побіжно згадуються у працях Віктора Жвалюка¹, Олександра Головка², Василя Орлика³ та ін.

Ураховуючи тезу відомого українського вченого М. Варшавчика про неможливість виробити універсальну схему для класифікації історіографічних джерел, адже вони різняться на кожному етапі розвитку історичної науки⁴. Окрім того, будь-яка класифікація залежить від об'єкта та предмета дослідження. Вважаємо, що для всебічного і якісного відображення процесу дослідження кожного з фіскальних інститутів доцільно увесь тогочасний історіографічний комплекс розділити на декілька груп, а саме, аналіз опрацьованої нами історіографії дозволяє виділити дві основні групи праць:

1. Спеціальні дослідження державних фінансів та фінансової політики уряду Російської імперії напередодні та в часи Першої світової війни, в яких висвітлені проблеми діяльності фіскальних органів.

2. Праці тогочасних практиків, переважно представників фіскальних органів, зокрема, податківців з українських губерній Російської імперії, котрі намагалися реально показувати діяльність цих установ та наявні в їхній діяльності проблем, часом пропонуючи ті чи інші способи їх вирішення.

Розглянемо праці першої групи — спеціальні дослідження державних фінансів та фінансової політики уряду Російської імперії напередодні та в часи Першої світової війни та стан висвітлення у них проблем діяльності фіскальних органів в Україні. Саме науковці початку ХХ ст. заклали основи для вивчення цієї проблеми у своїх працях, присвячених окремим проблемам реформування податкової системи імперії Романових, адже саме наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відбувалися кардинальні реформи у сфері оподаткування. Так, зокрема, відомий російський економіст Михайло Фрідман у фундаментальній праці, присвяченій винній монополії в Російській імперії, розглядає й проблеми її адміністрування, зокрема діяльність чиновників акцизного нагляду напередодні Першої світової війни⁵. Аналізуючи проблеми діяльності фіскальних інститутів, не можна залишити поза увагою творчий доробок професора Московського університету Івана Озерова, котрий у своїх працях значну увагу приділяв і питанням організації податкового контролю в Російській імперії⁶. Особливу увагу формуванню органів контролю за стягненням податкових платежів до бюджету, зокрема податкових органів було приділено у праці І.Х. Озерова у праці «Основи фінансової науки»⁷. Розглядаючи еволюцію системи оподаткування, автор підводить до того, що у процесі удосконалення механізму стягнення податків у держави неминуче виникає потреба у створенні спеціального податкового органу, на який би покладался ряд функцій по реалізації державної податкової політики. Саме на стадії розвинутої форми стягнення податків установлюється тенденція зближення держави до платників податків, «в цей час зазвичай у державі створюються спеціальні органи для стягнення»⁸ податків. Автором розглянуто увесь шлях розвитку інституту податних інспекторів, від його створення 1885 р. до 1909 р. Особлива увага приділена підсумкам фінансової реформи 1899 р., яка перш за все стосувалася удосконаленню інституту

спеціальних збирачів податей — податним інспекторам. Саме цією реформою було розширено функції і повноваження податних інспекторів, визначено функції помічників податних інспекторів, а поліцію було відсторонено від нагляду за стягненням податків. Крім того, було чітко визначено підконтрольність податних інспекторів «что руководство, непосредственный надзор и ревизия делопроизводства податных инспекторов и их помощников принадлежат в каждой губернии управляющему казённой палатой⁹». Окремо зазначено, що «для поднятия престижа податных инспекторов: для этого признано необходимым, чтобы в случае упущений и неправильных действий, дознание на месте производил сам управляющий казённой палатой или его помощник»¹⁰. У цілому автором було дано високу оцінку діяльності податних інспекторів «оценивая по достоинству полезную деятельность института податных инспекторов»¹¹, відмічено дієвість та ефективність їхніх з'їздів з метою обміну досвідом в оподаткуванні. Зазначено, що на утримання податних інспекторів у 1909 р. було виділено 1 578 400 руб., на утримання помічників — 266 000 руб; на витрати по службовим відрядженням — 588 300 руб, а всього — 2 938 400 руб.¹² Цілком погоджуємося із тезою сучасного українського дослідника історії податкових органів Віктора Жвалюка, про те, що «праця І.Х. Озерова взагалі є одним із кращих взірців комплексного підходу щодо дослідження як питань правового регулювання податкової справи, так і її здійснення спеціально уповноваженими державними органами у дореволюційній юридичній історіографії»¹³. Серед історіографічних джерел першої групи, не можна залишити поза увагою й наукову спадщину відомого економіста Павла Гензеля¹⁴.

Окрім праць відомих науковців початку XX ст., важливим історіографічним джерелом, безперечно, слугують тогочасні ювілейні видання, зокрема книги, присвячені 50-річчю діяльності органів адміністрування неокладних зборів¹⁵ та 25-річчю введення інституту податних інспекторів¹⁶. Ці нариси, не дивлячись на задекларовану їх авторами позицію проте, що названі видання не є науковими дослідженнями, проте, завдяки використанню фактичних матеріалів, наданих департаментами окладних та неокладних зборів, на сьогодні, без перебільшення, є вагомим джерелом до вивчення становлення і діяльності таких спеціальних фіскальних органів, як акцизні управління та податкова інспекція. Так, зокрема, у згаданому ювілейному виданні, присвяченому діяльності інституту податних інспекторів, містяться відомості щодо освітнього цензу перших 222 податних інспекторів, у рядах котрих були люди як із вищою (45%), так і середньою (33,78%) та нижчою (21,18%) освітами з різною кваліфікацією (в т.ч. медичною, військовою, духовною)¹⁷. Звичайно, для нової спеціальності податного інспектора, людям необхідно було виписувати «подробные указания, которыми они должны руководствоваться при исполнении возложенных на них служебных обязанностей»¹⁸ у відповідних інструкціях та наказах, які були охарактеризовані авторами видання. За 13 років діяльності цього інституту виявилось ряд недоліків законодавства, які породжували проблеми у роботі податних інспекторів — «несоответствие объёма обязанностей с объёмом прав делало положение податных инспекторов среди уездной администрации неопределённым и затрудняло

им исполнение тех обязанностей, которые составляют сущность их деятельности», яка хоч і була «в общем весьма плодотворная, не достигала, однако, той полноты, которая соответствовала бы целям, имевшимся в виду при учреждении этого института»¹⁹. Таким чином, необхідність реформи податкових органів назріла — 24 травня 1899 р. було прийнято нове Положення про податних інспекторів та їх помічників і новий Наказ чинам податної інспекції. Авторами відмічено, що правове регулювання діяльності податних інспекторів значно упорядковувалось, вимоги вищезазначеного Наказу були приведені у відповідність до Закону, що давало можливість «ныне чины податной инспекции в своей деятельности могут, таким образом находить твёрдую опору в законе, тогда как до этого они основывали большую часть своих действий на требованиях Наказа, необязательных для других ведомств»²⁰. Крім того, Наказом для податних інспекторів та їх помічників було встановлено правила діловодства, що давало можливість оптимізувати процес документообігу. Як і більшість авторів, які на початку ХХ ст. у своїх працях розглядали проблеми оподаткування, а саме, органи адміністрування податків активно аналізували вищезазначений Закон, та його позитивне значення, автори цього ювілейного видання також зупинилися на основних його позиціях:

1. для поданих інспекторів було встановлено освітній ценз на рівні вищого, за певним винятком для тих працівників, які «при продолжительной службе проявили выдающиеся способности и отличное знание податного дела»²¹;
2. уточнено підпорядкованість податних інспекторів на рівні виключно управляючого місцевою Казенною палатою;
3. суттєво розширено коло прав і обов'язків податних інспекторів при стягненні податків і зборів.

У підсумку зазначено, що «хотя закон 24-го мая 1899 года не дал податным инспекторам в руки всего податного дела в полном объёме, не поставил их во главе самостоятельного уездного финансового управления, однако, основные начала организации податного надзора и его компетенция получили в нём ясное и определённое выражение, и роль податной инспекции для всех стала вполне понятной, что дало податным инспекторам занять подобающее им место среди должностных лиц уездной администрации»²².

Проте найбільш інформативними, на наше переконання, є праці не просто сучасників досліджуваної епохи і навіть невідомих науковців тих часів, а практичних працівників, котрі у своїх працях не просто описували діяльність тих чи інших фіскальних інститутів, а показували наявність проблем у їхній діяльності й часом указували на можливі шляхи їх вирішення. Саме ці праці ми умовно віднесли до другої групи історіографічних джерел нашого дослідження. Саме до таких джерел належать праці податних інспекторів м. Харкова Антона Честухіна²³ та Івана Степаненка, начальника окладного відділу Київської казенної палати Петра Гаврика.

Так, зокрема, податковий інспектор 2-ї дільниці м. Харкова А. Честухін, у своїй праці виділяє більше 30 напрямків діяльності податних інспекторів, найважливішими з яких, на його думку, були:

1. «Промисловий податок основний і додатковий і в зв'язку з ним:
  - а) перевірка в міській управі видачі промислових свідоцтв і своєчасної здачі виручених грошей у казначейство;
  - б) нагляд за вибіркою тютюнових і питних патентів.
2. Квартирний податок.
3. Гербовий збір.
4. Державний податок з нерухомого майна в містах, посадах і містечках.
5. З'ясування складу й цінності спадщини.
6. Окладні збори з селян.
7. Установлення податного обліку земель і нагляд за розподілом зборів між окремими землеволодіннями.
8. Нагляд за оцінкою фабричних, заводських, торговельних і промислових приміщень поза містами для обкладення земськими зборами.
9. Нагляд за надходженням податків: з приватних землевласників, міського нерухомого майна, квартирною, промислового.
10. Обстеження майнового стану:
  - а) неспроможних недоїмщиків і тих, хто просить про розстрочку, як за окладними (промисловий, квартирний), так і неокладними зборами і стягненнями (гербовий, кріпосний, спадковий та ін.);
  - б) відставних нижніх чинів та їх вдів.
11. Ревізія казначейства раптова і участь у терміновій (за дорученням управляючого казенною палатою).
12. Збір відомостей про види на врожай, про врожай хлібів і трав та запаси їх.
13. Участь в оцінці майна, що відходить під залізницю.
14. Перевірка угод про здачу селянами громадської землі під добування копалин.
15. Перевірка книг і грошової готівки волосних і сільських правлінь щодо продажу ошадних марок і нагляд за діяльністю їх з цієї операції.
16. Нагляд за вільними від збору паровими котлами.
17. Перевірка мір і ваг.
18. Нагляд за фальшивими бандеролями та іншими знаками оплати.
19. Роз'яснення публіці правил приймання ошадними касами умовних внесків — застав.
20. Надання відомостей, необхідних управляючому казенною палатою для висновків про міські й земські кошториси.
21. Повідомлення за запитами відділень державного банку відомостей про кредитоспроможність торговців і промисловців.
22. Подання казенній палаті відомостей про ярмарки на їх дільниці.
23. Видача посвідчень (сумісно зі справником і військовим начальником) офіцерам про оцінку належного їм нерухомого майна для заміни грошового реверса.
24. Участь в адміністративних і розпорядчих засіданнях повітового з'їзду.
25. Участь в засіданнях повітової землевпорядної комісії.

26. Участь в засіданнях повітових попечительств про народну тверезість.
27. Участь в засіданнях комісії по складанню списків присяжних засідателів.
28. Участь в засіданнях повітових з військової повинності присутствій:
  - а) при призначенні допомоги нижнім чинам;
  - б) при встановленні цін на коней.
29. Складення річного звіту.
30. Виконання різних доручень департаменту і управляючого казенною палатою»²⁴.

Наведений перелік яскраво ілюструє складність діяльності тогочасних податківців. За свідченням А. Честухіна, діяльність податкових інспекторів була досить складною і вони переважно не мали змоги виконувати усі свої функції однаково успішно, змушені були обирати на своїх ділянках найважливіше і те, що перебувало у незадовільному стані. Загалом уся їх діяльність полягала у «боротьбі з платником, який намагається уникнути сплати податку або заплатити його у якомога меншому розмірі»²⁵.

Щодо праць інших податних інспекторів, то не можна залишити поза увагою творчий спадок московського податківця І. Іноземцева та податного інспектора м. Харкова І. Степаненка, котрий проводить коментар податкового законодавства з питань стягнення з податку на нерухоме майно, у тому числі і його адміністрування²⁷.

Книга П. Гаврика «Основні завдання податної і оціночної справи»²⁸ вийшла у світ у 1912 р. Ця праця фактично була керівництвом для податних інспекторів, земських і міських управ щодо різних питань, пов'язаних з податковими й оціночними справами. У цій роботі ґрунтовно у вигляді програм та інструкцій викладено покрокові дії податних інспекторів у таких напрямках адміністрування податків: обстеження економічного стану великих міст; механізм обстеження економічного стану селян за окремими поселеннями; вказівки щодо ефективного стягнення недоїмок державних та земських зборів із селян і приватних власників нерухомого майна, а також недоїмок квартирного податку. При цьому звернуто увагу на документальне оформлення цієї роботи — складанні різних реєстрів, інвентарних книг, відомостей, земельних рахунків, «дабы все сведения об экономическом положении сельского населения в делопроизводстве Податного Инспектора сохранялись, желательно, чтобы они составляли собою особое дело, текущего характера, и по группировке заносились в отдельную книгу. Эта книга должна представлять собою настольную книгу Податного Инспектора и по его наблюдению за налогами с крестьянского селения»²⁹. Особлива увага у праці приділена адмініструванню та діловодству податку з нерухомого майна, рекомендовано ведення по ньому «особого отдельного дела» або «самостоятельного дела по оценке» нерухомого майна, запропоновано ведення книг особових рахунків за подвірними ділянками, а по міській нерухомості «Податным инспекторам прежде всего надлежит произвести по городским поселениям самую точную регистрацию всех имуществ и изготовить инвентарные описи с полным и всесторонним обозначением состава этих имуществ»³⁰ у детальному порядку, рекомендовано проведення постійного

спостереження за роботою оціночних комісій, щодо дотримання ними встановлених законодавством загальних правил оцінки нерухомостей та розкладки податку поміж домовласниками, особисто брати участь у засіданнях розклад очних комісій, вживати заходи по ліквідації недоїмок³¹. Значна частина інструкцій для податних інспекторів у цій праці була присвячена тлумаченню законодавства та застосуванню практичного досвіду повітових оціночних комісій Київської губернії з визначення оцінки нерухомого майна по дохідності та порядку обрахунку середніх відсотків по окремих видам витрат на його утримання (ремонт, страхування та охорону)³². Окремі інструкції для роботи податного інструкція були присвячені адмініструванню квартирного податку, які полягали у правильності визначення бази оподаткування (податкові оцінки квартир, які базувалися на дохідності квартир) та веденні обліку відомостей (списків) по домовласниках з детальним описом у них усіх квартир, а також рекомендовано заходи, які необхідно проводити з неплатниками цього податку³³. У цій праці також надано тлумачення певних податкових законів, що давало можливість визначити завдання та функції податних інспекторів під час збирання податків і зборів, враховуючи особливості об'єктів (земля, нерухоме майно, доходи) та суб'єктів оподаткування (селяни, робітники, підприємці, поміщики, священики). Звернуто увагу на порядок забезпечення повноти, достовірності, змістовності та своєчасності звітності податних інспекторів до Казенної палати по всіх вищезазначених податках, а також надано окремо інструкцію (програму) щодо написання пояснювальної записки до річного звіту³⁴. Слід відмітити, що у цій книзі був проведений аналіз проекту Закону про прибутковий податок, який Міністерство фінансів внесло на розгляд у 1909 р. до Державної думи, та було зазначено, що «непосредственными проводниками реформи в жизнь будут Податные Инспектора; посему им надлежит заблаговременно же самым тщательным образом к ней подготовиться»³⁵, тобто розпочати готувати матеріали для складання реєстрів (списків) платників прибуткового податку розробляти механізми та прийоми обліку їхніх доходів з урахуванням видів і джерел. Незважаючи на те, що зазначений закон було прийнято у 1916 р., а вступив у дію він з 1 січня 1917 р. Серед історіографічних джерел проблем історії діяльності російських фіскальних органів на передодні та в часи Першої світової війни, необхідно також назвати праці К. Горощенко, в якій автор, до речі, один із не багатьох тогочасних дослідників, які акцентують увагу на недоліках існуючої в Російській імперії системи стягнення з населення непрямих податків.

Серед цього комплексу історіографічних джерел особливої уваги заслуговує книга Я. Козловського³⁶, котрий обіймав посаду начальника відділення в Ліфляндській казенній палаті. Хоча дана праця й не розглядає діяльність казенних палат безпосередньо у Наддніпрянській Україні, проте вона єдина в історіографії фундаментальна праця, присвячена безпосередньо історії казенних палат з часу їхнього створення у другій половині XVIII ст. до початку XX ст.

Певні питання розвитку в Наддніпрянській Україні цукрової промисловості її оподаткування висвітлені видатним київським технологом Михайлом Толпи-

гіним³⁷. Інформація щодо діяльності фіскальних інституцій у системі губернського управління міститься у працях чиновників інших імперських інституцій, зокрема, члена Оренбурзького губернського присутствія І. Страховського³⁸.

Отже, проблеми функціонування імперського фіскального апарату в Наддніпрянській Україні напередодні та в часи Першої світової війни стали предметом дослідження багатьох тогочасних науковців і практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром праць. Проте аналіз цього історіографічного комплексу свідчить, що, незважаючи на наявність даних історіографічних джерел, особливо спадщини практичних працівників тогочасних фіскальних установ, ця проблема потребує подальшого глибокого розгляду, особливо щодо питань соціалізації податківців, їхніх політичних уподобань, етнічної приналежності, а особливо діяльності російських фіскальних інститутів в Україні в період Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. — К.: Атіка, 2001. — 161 с.

² Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. — Х.: СІМ, 2005. — 448 с.; Головка О.М. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни: історико-правова характеристика // Право України. — 2005. — № 3. — С. 129–131; Його ж. Організаційно-правові засади фінансової адміністрації Російської імперії у дореволюційній історіографії // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2005. — Вип. 30. — С. 286–293; Його ж. Теоретичні засади історико-правового дослідження фінансової адміністрації Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2005. — № 3. — С. 27–32.

³ Орлик В.М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — Вип. 2 (26). — С. 179–185; Його ж. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX — початок XX ст.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — Вип. 4 (28). — С. 239–247; Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII — початку XX ст. в “аграрній” історіографії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 27. — К.: Інститут історії НАН України, 2004. — С. 224–239; Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Український історичний журнал, 2005. — № 4 (463). — С. 190–199; Його ж. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. / В.М. Орлик // Історія науки і біографістика. — 2010. — Вип. 2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. — Заголовок з екрана.

⁴ *Варшавчик М.А.* Джерела історіографічні // Джерелознавство історії України. — К., 1998. — С. 26.

⁵ *Фридман М.И.* Винная монополия в России. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 202–206.

⁶ *Озеров И.Х.* Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в н. XX века. — М., 1905; *Его же.* Финансовая реформа в России. — М., 1906.

⁷ *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит / И.Х. Озеров. — М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2008. — 633 с.

⁸ Там же. — С. 143–144.

⁹ Там же. — С. 205.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. — С. 204.

¹² Там же. — С. 207.

¹³ *Жвалюк В.Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. — К.: Атіка, 2001. — С. 12.

¹⁴ *Гензель П.П.* Новейшие изменения в действующем положении о государственном промысловом налоге // Русское экономическое обозрение. — 1900. — № 9. — С. 49–60; *Его же.* Обзор финансовых мер к немедленному осуществлению для покрытия предстоящих дефицитов в государственном бюджете России // Финансовая реформа в России. — М., 1917. — Вып. II. 4. — 48 с.

¹⁵ Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. — СПб., 1913. — 295 с.

¹⁶ Податная инспекция в России (1885–1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. — СПб.: Тип. И.И. Сойкина, 1910. — 210 с.

¹⁷ Там же. — С. 33–34.

¹⁸ Там же. — С. 35.

¹⁹ Там же. — С. 96.

²⁰ Там же. — С. 110.

²¹ Там же. — С. 98

²² Там же. — С. 111.

²³ *Честухин А.А.* О практических приемах в деятельности податного инспектора. Доклад. — Харьков: тип. «Печатное дело», 1909. — 43 с.; *Его же.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора. — Харьков, 1911. — 62 с.; *Честухин А.А.* Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг. — М.: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. — 67 с.; *Его же.* Пособие для податных инспекторов при промышленном обложении предприятий по торговым книгам. — М.: Тип. Ф.Я. Пригорина, 1914. — 37 с.

²⁴ *Честухин А.А.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора. — С. 9–10.

²⁵ Там же. — С. 11.

²⁶ *Иноземцев А.Н.* Очерки и заметки податного инспектора. — Вып. 1. — Златоуст: Тип. Т-ва Лебедева и Белякова, 1910. — 98 с.

²⁷ *Степаненко И.Т.* Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также

циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената, изд. До октября 1912 г. — X., 1913. — 119 с.

²⁸ Гаврик П.Г. Основные задачи податного и оценочного дела / Петр Гаврилович Гаврик. — К., СПб: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1912. — 180 с.

²⁹ Там же. — С. 3.

³⁰ Там же. — С. 111.

³¹ Там же. — С. 6–7, 16, 41.

³² Там же. — С. 115–173.

³³ Там же. — С. 9–10.

³⁴ Там же. — С. 17–20.

³⁵ Там же. — С. 174.

³⁶ Козловский Я.И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. — Рига, 1901. — 853 с.

³⁷ Толтыгин М.А. Сахарная промышленность от основания её до настоящего времени. — Киев, 1894; *Его же*. Доклад в собрании членов Сахарного отделения Киевского Общества Императорского Русского Технического общества 15 апреля 1898 г. — Киев, 1898; *Его же*. Изыскание мер к понижению цен на сахар и влияние нормировки на развитие сахарной промышленности и понижение цен на сахар. — К., 1909; *Его же*. К дню введения в России акцизной системы и открытия Департамента неокладных сборов. — К., 1913. — 5 с.

³⁸ Страховский И.М. Губернское устройство (правительственные учреждения). — СПб.: Сенат. тип., 1913. — 168 с.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2014 р.

ИМПЕРСКИЙ НАЛОГОВЫЙ АППАРАТ В ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЕ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: В ТРУДАХ ТОГДАШНИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Статья посвящена проблемам освещения функционирования имперского фискального аппарата в Приднепровской Украине накануне и во время Первой мировой войны в исследовании тогдашних ученых и практиков, которые оставили корпус разноплановых по проблематике и шириной освещения аспектов, форме и жанру работ.

Ключевые слова: *налоговый аппарат, фискальные органы, акцизные управления, податные инспекторы, казенные палаты, Надднепрянская Украина, Российская империя, историография.*

IMPERIAL TAX SYSTEM IN DNIEPER UKRAINE BEFORE AND DURING THE WORLD WAR I IN THE WORKS OF CONTEMPORARY SCHOLARS

The article views the problems of the coverage of the imperial fiscal mechanism operation in Dnieper Ukraine before and during the World War I in the studies of contemporary scholars and practitioners who had left a number of works which are diverse in their range of problems and wide coverage of aspects, form and genre.

Keywords: *tax system, fiscal authorities, excise administration, tax-paying inspectors, public chamber, Dnieper Ukraine, Russian Empire, historiography.*